

دانشگاه باقر العلوم
(عمر دوازده - عمر هفتاد)

دانشگاه باقر العلوم «ع»
دانشکده معارف، فلسفه اسلامی
پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری
رشته فلسفه اسلامی

بررسی ارزش معرفت شناختی کشف و شهود از منظر ابن عربی

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد مهدی گرجیان

استادان مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر حسن رضانی

حجة الاسلام و المسلمین دکتر علی شیروانی

نگارش:

حسن غروی

۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

به ساحت انوار قدسیه الهیه چهارده خورشید فروزان عصمت و طهارت که واسطه
فیض و عنایت حضرت حق بر تمام کائنات هستند و تقدیم به پیشگاه حضرت ولی عصر
صاحب عصر و زمان.

تشکر و تقدیر

از همه اساتید بزرگوار ابراز سپاس و از زحمات اساتید راهنما و مشاور حضرت حجج اسلام دکتر محمدمهدی گرجیان و دکتر حسن رضانی و دکتر علی شیروانی که با راهنمایی ها و مشاوره های دلسوزانه خود راهگشای بنده حقیر در این پژوهش بوده اند و در پایان هم از همسر فداکارم که با صبر و حوصله خود تا پایان این رساله مرا یاری کردند ممنون و سپاسگزارم .

چکیده

ابن عربی به عنوان مؤسس عرفان نظری منسجم و مدّون، دارای آراء بکر و مهمی پیرامون معرفت‌شناسی عرفانی و ارائه سنجه و میزان برای حجیت آن است. براستی مکاشفه از منظر ابن عربی دارای چه ارزش معرفت‌شناختی است و چگونه ارزیابی می‌شود؟ فرضیه این نوشته که بر اساس روش تحلیلی توصیفی و بر پایه حکمت متعالیه صورت می‌گیرد آن است که وجود منبع عرفانی مستقل مورد تأیید بوده، مکاشفه حداقل در برخی از مصادیق خود دارای حجیت ذاتی است، هر چند نتوان قاعده‌ای عام برای آن در نظر گرفت یا تمام اقسام آن را حجت دانست. به نظر می‌رسد که مکاشفات در سه سطح مورد ارزیابی واقع می‌شوند. در سطح اول مکاشفاتی است که دارای حجیت ذاتی بوده، نیازمند اعتبار خارجی و میزان سنجی نیستند. سطح دوم مکاشفات اموری هستند که غیر قابل قبول بوده، و از منظر معرفتی ارزش ندارند. سطح سوم که حجیت آن به نحو مشروط و غیره بوده، طیف گسترده مکاشفات را در بر گرفته، برای اعتبار سنجی تحت موازین مطروحه قرار می‌گیرند. مکاشفه مشروط، نیازمند بررسی موارد بروز آسیب است که می‌توان آنها را به شیوه‌ای مختلف تقسیم نمود که تقسیم مورد استفاده در این نوشته نسبتاً جامع بوده، بر حسب بروز آسیب از ناحیه «مکاشف، مخاطب، منشا، معارف، ابزار» صورت گرفته است.

کلیدواژه: معرفت‌شناسی، فلسفه عرفان، مکاشفه، مشاهده، حجیت ذاتی، حجیت غیره، موازین راستی آزمایی، ابن عربی.

فهرست اجمالی

مقدمه ..... Error! Bookmark not defined.

فصل اول: کلیات ..... Error! Bookmark not defined.

فصل دوم: مبادی و مبانی حجیت مکاشفه ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار اول: اقسام مکاشفه از منظر ابن عربی و ارزیابی آن ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار دوم: بررسی جایگاه مکاشفه در علم حصولی و حضوری از منظر ابن عربی ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار سوم: شبهات پیرامون معرفت عرفانی ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار چهارم: بررسی نقش تطابق عالم خیال متصل و منفصل در صحت مکاشفات

از منظر ابن عربی ..... Error! Bookmark not defined.

فصل سوم: ارزش معرفت شناختی مکاشفه عرفانی از منظر ابن عربی ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار اول: امکان معرفت کشفی ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار دوم: ارزش معرفت شناختی مکاشفه از منظر ابن عربی و ارزیابی آن ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار سوم: رهاورد باور به اعتبار معرفت شناختی مکاشفه عرفانی ..... Error! Bookmark not defined.

فصل چهارم: آسیب شناسی و معیارهای راستی آزمایی شهودات عرفانی در

مکتب ابن عربی ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار اول: نقش عوامل پیشین در صحت مکاشفات از منظر ابن عربی و ارزیابی

آن ..... Error! Bookmark not defined.

گفتار دوم: معیارهای راستی آزمایی مکاشفات از دیدگاه ابن عربی و ارزیابی

Error! Bookmark not defined..... آن

Error! Bookmark not defined. گفتار سوم: آسیب شناسی مکاشفات عرفانی از دیدگاه ابن عربی و بررسی آن.

Error! Bookmark not defined..... جمع بندی و نتیجه گیری

Error! Bookmark not defined..... فهرست منابع و ماخذ

فهرست تفصیلی

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات	۳
۱-۱. طرح تحقیق	۴
۱-۱-۱. بیان مسأله :	۴
۱-۱-۲. اهمیت و فایده آن :	۹
۱-۱-۳. سابقه تحقیق :	۱۰
۱-۱-۴. جنبه نوآوری موضوع :	۱۴
۱-۱-۵. اهداف تحقیق :	۱۴
۱-۱-۶. سوالات تحقیق :	۱۵
۱-۱-۶-۱. سوال اصلی :	۱۵
۱-۱-۶-۲. سوالات فرعی :	۱۵
۱-۱-۷. چارچوب نظری تحقیق :	۱۶
۱-۱-۸. فرضیه های تحقیق :	۱۶
۱-۱-۹. پیش فرض های تحقیق :	۱۶
۱-۱-۱۰. روش انجام تحقیق :	۱۶
۱-۱-۱۰-۱. نوع روش پژوهش :	۱۶
۱-۱-۱۰-۲. روش گرد آوری اطلاعات :	۱۶
۱-۱-۱۰-۳. ابزار گرد آوری اطلاعات :	۱۷
۱-۱-۱۱. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات :	۱۷
۱-۱-۱۲. سازمان دهی تحقیق :	۱۷

- ۱۸-۲ . مفهوم شناسی ۱۸
- ۱۸-۱-۲ . ۱. تعریف عرفان: ۱۸
- ۲۲-۲-۲ . ۲. معرفت: ۲۲
- ۲۵-۲-۳ . مکاشفه: ۲۵
- ۲۷-۲-۴ . مشاهده: ۲۷
- ۲۸-۲-۵ . تفاوت مکاشفه و مشاهده: ۲۸

فصل دوم: مبادی و مبانی حجیت مکاشفه ۳۲

گفتار اول: اقسام مکاشفه از منظر ابن عربی و ارزیابی آن ۳۴

- ۳۴-۲-۱-۱ . کشف صوری و معنوی ۳۴
- ۴۱-۲-۱-۲ . مکاشفه اعم و اخص ۴۱
- ۴۳-۲-۱-۳ . اقسام معرفت در عرفان: ۴۳
- ۴۴-۲-۱-۳-۱ . علم الیقین ۴۴
- ۴۶-۲-۱-۳-۲ . عین الیقین ۴۶
- ۴۶-۲-۱-۳-۳ . حق الیقین ۴۶
- ۵۲-۲-۱-۴ . مراحل یقین، تجلی و اسفار اربعه ۵۲

گفتار دوم: بررسی جایگاه مکاشفه در علم حصولی و حضوری از منظر ابن عربی ۵۶

- ۵۷-۲-۱-۲ . تمایز میان حیث وجود شناختی و حیث معرفت شناختی ۵۷
- ۶۰-۲-۲-۲ . نقش قوی در تحقق مکاشفه ۶۰
- ۶۳-۲-۲-۱ . قوه خیال: ۶۳
- ۶۸-۲-۲-۲-۲ . قوه خیال و عالم رویا: ۶۸
- ۷۲-۲-۲-۲-۳ . قوه عقل ۷۲
- ۷۶-۲-۲-۲-۴ . مفکره یا متخیله ۷۶
- ۷۷-۲-۲-۲-۵ . قوه قلبیه (طور وراء العقل): ۷۷
- ۸۵-۲-۲-۲-۶ . ادراکات ما فوق قوه قلبیه: ۸۵
- ۸۹-۲-۲-۳ . جایگاه معرفتی قوا در مکاشفه ۸۹

گفتار سوم: شبهات پیرامون معرفت عرفانی ۹۳

گفتار چهارم:	۹۶.....
بررسی نقش تطابق عالم خیال متصل و منفصل در صحت مکاشفات از منظر	۹۶.....
ابن عربی	۹۶.....
جمع بندی مطالب	۱۰۲.....
فصل سوم: ارزش معرفت شناختی مکاشفه عرفانی از منظر ابن عربی	۱۰۳.....
گفتار اول: امکان معرفت کشفی	۱۰۴.....
گفتار دوم: ارزش معرفت شناختی مکاشفه از منظر ابن عربی و ارزیابی آن	۱۰۸.....
۱-۲-۳. حجیت مکاشفه	۱۰۸.....
۱-۲-۳. تمایز میان دو اصطلاح در معنای خطا:	۱۱۳.....
۱-۲-۳. مراد از حجیت	۱۱۴.....
۱-۲-۳. حجیت ذاتی مکاشفه:	۱۱۶.....
۱-۲-۳. اقسام حجیت ذاتی:	۱۳۰.....
۱-۲-۳. مکاشفه در مقام حق الیقین	۱۳۵.....
۱-۲-۳. مکاشفه در عالم مثال منفصل	۱۳۷.....
۱-۲-۳. مکاشفه کسی که به مقام ولایت رسیده	۱۳۸.....
۱-۲-۳. مکاشفه شخص معصوم	۱۳۹.....
۱-۲-۳. خاطر اول و بواده	۱۴۱.....
۱-۲-۳. مکاشفات در عقل و قلب و قوای فوق قوه قلبیه	۱۴۲.....
۱-۲-۳. رابطه مصادیق حجیت ذاتی	۱۴۳.....
۱-۲-۳. حجیت غیری مکاشفه:	۱۴۷.....
۱-۲-۳. مکاشفات در عالم مثال متصل یا مردد بین متصل و منفصل	۱۵۰.....
۱-۲-۳. مکاشفه در مقام علم الیقین و عین الیقین	۱۵۰.....
۱-۲-۳. مکاشفه غیر معصومین	۱۵۰.....
۱-۲-۳. مکاشفات در مرحله وهم و خیال و حس	۱۵۰.....
۱-۲-۳. مکاشفات غیر صحیح از منظر ابن عربی:	۱۵۱.....
۱-۲-۳. شرائط حجیت مکاشفه:	۱۵۴.....

۱۵۴..... ۳-۲-۵-۱. اسباب مربوط به نفس:

۱۵۴..... ۳-۲-۵-۱-۱. توجه تام به خداوند

۱۵۵..... ۳-۲-۵-۱-۲. عادت کردن به راستگویی

۱۵۵..... ۳-۲-۵-۱-۳. تمایل نفس به عوالم روحانی عقلی

۱۵۵..... ۳-۲-۵-۱-۴. طهارت از نقائص

۱۵۶..... ۳-۲-۵-۱-۵. اعراض از شواعل بدنی

۱۵۶..... ۳-۲-۵-۱-۶. اتصاف نفس به محاسن اخلاقی

۱۵۷..... ۳-۲-۵-۲. اسباب مربوط به بدن:

۱۵۷..... ۳-۲-۵-۲-۱. اعتدال مزاج بدنی

۱۵۷..... ۳-۲-۵-۲-۲. اعتدال مزاج عقلی

۱۵۸..... ۳-۲-۵-۳. اسباب مربوط به نفس و بدن

۱۵۸..... ۳-۲-۵-۳-۱. عمل به عبادات و کارهای خیر

۱۵۸..... ۳-۲-۵-۳-۲. حفظ اعتدال قوی

۱۵۹..... ۳-۲-۵-۳-۳. طهارت

۱۵۹..... ۳-۲-۵-۳-۴. ترک اشتغال به غیر خدا به صورت دائمی

گفتار سوم: رهاورد باور به اعتبار معرفت شناختی مکاشفه عرفانی

۱۶۱..... ۳-۳-۱. تاثیرات معرفت شناختی مکاشفه در هندسه معرفتی

۱۶۲..... ۳-۳-۱-۱. مکاشفه و وحی:

۱۶۷..... ۳-۳-۱-۲. مکاشفه و تجربه دینی:

۱۶۸..... ۳-۳-۱-۳. نقش معارف کشفی در شناخت معارف دینی:

۱۷۰..... ۳-۳-۱-۴. نقش معرفت عرفانی در حجیت سایر اعتقادات در هندسه معرفتی:

۱۷۲..... جمع بندی مطالب

فصل چهارم: آسیب شناسی و معیارهای راستی آزمایی شهودات عرفانی در

مکتب ابن عربی

گفتار اول: نقش عوامل پیشین در صحت مکاشفات از منظر ابن عربی و ارزیابی آن

گفتار دوم: معیارهای راستی آزمایی مکاشفات از دیدگاه ابن عربی و ارزیابی آن ۱۸۴

- ۱۸۷..... ۴-۲-۱. عقل:
- ۱۹۵..... ۴-۲-۲. وحی (کشف تام یا شریعت)
- ۲۰۱..... ۴-۲-۳. استاد سلوک یا میزان خاص
- ۲۰۵..... ۴-۲-۴. تجربه و شهود
- ۲۰۶..... ۴-۲-۵. تواتر
- ۲۰۷..... ۴-۲-۵-۱. وجود قرائن قطعی:
- ۲۰۸..... ۴-۲-۵-۲. انضمام کرامت و معجزه:
- ۲۰۹..... ۴-۲-۶. انطباق با اصول و مبانی عرفانی:
- ۲۱۰..... ۴-۲-۷. تطابق مکاشفه با واقعیت:
- ۲۱۲..... ۴-۲-۸. حال سالک:
- ۲۱۳..... ۴-۲-۹. ارزیابی ارزش معیارها و موازین
- ۲۱۵..... ۴-۲-۱۳. توجیه اختلافات عرفا:
- ۲۱۷..... ۴-۲-۱۳-۱. مدعیان دروغین:
- ۲۱۷..... ۴-۲-۱۳-۲. اختلاف بر حسب استعداد سالک
- ۲۱۸..... ۴-۲-۱۳-۳. اختلاف بر حسب روش و سلیقه سلوکی:
- ۲۱۸..... ۴-۲-۱۳-۴. تمایز در مقامات و احوال سالکان:
- ۲۱۹..... ۴-۲-۱۳-۵. اختلاف بر حسب اشتباه در تطبیق:
- ۲۱۹..... ۴-۲-۱۳-۶. شطحیات
- ۲۲۰..... ۴-۲-۱۳-۷. اختلاف بر حسب مراتب متعلق مکاشفه
- ۲۲۲..... ۴-۲-۱۳-۸. اختلاف بر حسب وجود کشف نماها:
- ۲۲۲..... ۴-۲-۱۳-۹. نارسایی گزارش مکاشفه
- ۲۲۳..... ۴-۲-۱۳-۱۰. تفاوت در زبان و اصطلاحات:
- ۲۲۳..... ۴-۲-۱۳-۱۱. اختلاف بر حسب تعبیر و توصیف:

گفتار سوم: آسیب شناسی مکاشفات عرفانی از دیدگاه ابن عربی و بررسی آن ۲۲۵

- ۲۲۷..... ۴-۳-۱. آسیب های از ناحیه متکلم و مکاشف

- ۲۲۷..... ۴-۳-۱-۱. آسیب هایی از ناحیه قوا.....
- ۲۳۳..... ۴-۳-۱-۱-۱. رویا و آسیب هایی آن.....
- ۲۳۶..... ۴-۳-۱-۲. آسیب هایی از ناحیه نبود شرائط معرفتی.....
- ۲۳۷..... ۴-۳-۱-۳. آسیب هایی از ناحیه نبود شرائط غیر معرفتی.....
- ۲۳۸..... ۴-۳-۱-۴. آسیب هایی از جنس حجاب ها(موانع).....
- ۲۴۱..... ۴-۳-۱-۵. آسیب در تطبیق عوالم.....
- ۲۴۱..... ۴-۳-۱-۶. آسیب در تطبیق مصداق.....
- ۲۴۲..... ۴-۳-۱-۷. آسیب در تمایز علم حضوری و حصولی.....
- ۲۴۲..... ۴-۳-۱-۸. سرایت احکام مقارنات مشهود به مشهود.....
- ۲۴۳..... ۴-۳-۲. آسیب های ناحیه مخاطب.....
- ۲۴۳..... ۴-۳-۲-۱. از ناحیه نبود شرائط.....
- ۲۴۳..... ۴-۳-۲-۱-۱. شرائط معرفتی.....
- ۲۴۵..... ۴-۳-۲-۲. شرائط غیر معرفتی.....
- ۲۴۵..... - نبود ذوق عرفانی.....
- ۲۴۵..... ۴-۳-۲-۳. وجود موانع:.....
- ۲۴۵..... - موانع معرفتی.....
- ۲۴۶..... موانع غیر معرفتی.....
- ۲۴۶..... ۴-۳-۳. آسیب های ناحیه زبان.....
- ۲۴۷..... ۴-۳-۳-۱. شرائط زبانی.....
- ۲۵۲..... ۴-۳-۳-۲. موانع زبانی(خلل و آسیب).....
- ۲۵۶..... ۴-۳-۴. آسیب های از ناحیه معارف.....
- ۲۵۶..... ۴-۳-۴-۱. تناقض و خلل محتوایی.....
- ۲۵۶..... ۴-۳-۴-۲. بیان ناپذیری.....
- ۲۵۷..... - عاطفی و غیر معرفتی بودن.....
- ۲۵۸..... - طور وراء عقل بودن.....
- ۲۵۸..... - تجریدی بودن (غیر محسوس بودن).....

۲۵۹..... ۴-۳-۵ . آسیب های از ناحیه منشاء.....

۲۶۴..... - مکاشفه رحمانی.....

۲۶۵..... - مکاشفه ملکی.....

۲۶۶..... - مکاشفه جنی.....

۲۶۶..... - مکاشفه شیطانی.....

۲۶۸..... - مکاشفه نفسانی.....

۲۷۵..... جمع بندی مطالب.....

۲۷۶..... **جمع بندی و نتیجه گیری**.....

۲۷۷..... ا. معرفت بخشی عرفان.....

۲۷۸..... ب. حجیت مکاشفه.....

۲۷۹..... ج. معیارهای مکاشفه.....

۲۷۹..... د. آسیب های مکاشفه.....

۲۸۱..... **فهرست منابع و ماخذ**.....

۲۸۱..... (ا) منابع فارسی.....

۲۸۳..... (ب) منابع عربی.....

۲۸۶..... (ج) مقالات.....

مقدمه

در این نوشته سعی شد با تمرکز بر مبحث معرفت‌شناسی عرفانی، به بررسی و کشف نظام معرفت‌شناسی ابن عربی در این زمینه و کشف ارزش معرفت‌شناختی و آسیب‌های آن پردازد. برآستی چه ضرورتی برای کشف نظام معرفت‌شناختی عرفانی و ارزش‌یابی آن وجود دارد؟ پاسخ به این پرسش زمانی واضح می‌شود که به تاثیر مکاشفه در اندیشه متفکران مسلمان آگاه باشیم. فلاسفه اسلامی از فارابی تا صدرا و در نتیجه پیروان صدرالمتألهین تا عصر کنونی توجه خاصی به روش عرفانی نشان داده‌اند. این توجه حاصل چند عامل بوده که به اختصار، ترغیب متون دینی به روش عرفانی، به رسمیت شناختن کتاب اثولوجیا به عنوان نوشته‌ای از ارسطو، تلاش‌های فلاسفه‌ای مانند شیخ اشراق برای بهره‌برداری از علوم کشفی بوده است. این مطلب سبب گردید تا صدرالمتألهین به صراحت روش شهودی را برتر از روش عقلانی فلسفی بداند و فلسفه را مقدمه‌ای برای عرفان و محتاج به هستی‌شناسی حاصل از عرفان بداند. همین امر سبب نیازمندی به معرفت‌شناسی عرفانی و بررسی ارزش معرفت‌شناختی آن گردید.

ابن عربی به عنوان سرسلسله و آغازکننده دوره دوم عرفان‌نظری و بسط‌دهنده آن شناخته می‌شود. وی سعی نمود آثار پراکنده و غیر منسجم عرفای پیشین را نظم بخشیده، به پویای و شکوفایی آن افزوده، نظام هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی عرفانی نوینی ایجاد نماید. وی به صراحت مکاشفه را بهترین راه رسیدن به حقائق دانسته تا جایی که مدعی می‌شود:

«من لا کشف له لا علم له، اهر که اهل کشف نیست، از علم بی بهره است».

ما برای این منظور نخست به بیان کلیات، تعریفات و مفاهیم پرداخته، و سپس به برخی تقسیم بندی‌های مورد نیاز و بررسی جایگاه مکاشفه در علم حضوری و حصولی می‌پردازیم. آنگاه به بررسی نقش تطابق عالم خیال متصل و منفصل در صحت مکاشفات و همچنین ارزش معرفت شناختی مکاشفه از منظر ابن عربی و همینطور رهاورد باور به اعتبار معرفت شناختی مکاشفه می‌پردازیم. در ادامه به بررسی آسیب شناسی و معیارهای راستی آزمایی مکاشفات خواهیم پرداخت. در نهایت به جمع بندی مطالب فصول قبل دست خواهیم زد.

---

1. محی الدین ابن عربی، الفتوحات المکیة (فی اسرار المالکیة و الملکیة) ناشر دار احیاء التراث العربی، بیروت لبنان، بی تا،

ج ۱، ص ۲۸۱

فصل اول:

کلیات

در این فصل به بیان مفاهیم و کلیات مورد احتیاج برای اثبات ارزش معرفت شناختی مکاشفه خواهیم پرداخت. در حقیقت مساله این است که مراد از عرفان، مکاشفه، مشاهده در بحث حجیت مکاشفه چیست؟ اصولاً آیا معرفت عرفانی امری ممکن است و در صورت مثبت بودن پاسخ، مهمترین چالش های پیش روی اثبات معرفت بخشی مکاشفات چیست؟ برای این منظور در این فصل پس از بیان مهمترین مفاهیم مورد نیاز در این نوشته، به بیان امکان معرفت بخشی مکاشفه و مهمترین چالش های پیش روی آن خواهیم پرداخت و در نهایت شرایط تحقق مکاشفه را تبیین خواهیم نمود.

۱-۱. طرح تحقیق

۱-۱-۱. بیان مسأله :

مباحث معرفت شناختی بخش مهمی از دغدغه های فلسفه و عرفان را تشکیل می دهد، زیرا عرفان مدعی هستی شناسی عمیق و راه مستقل معرفت شناختی برای دریافت حقائق است و معتقد است از این طریق می تواند بخش زیادی از معارف یقینی مورد نیاز را تامین نماید. ابن عربی به عنوان موسس عرفان نظری مدون و منسجم، نقش بسزایی در معرفی این راه دارد و کاوش در آثار او می تواند نظام معرفت شناختی منسجم و مستحکمی ارائه نماید، هر چند این مقصود به صورت رضایت بخش تاکنون مشاهده نشده است.

این نوشته مبتنی بر دیدگاههای عرفانی ابن عربی^۱ و شاگردان و شارحان اوست. ابن عربی

---

1. محمد بن علی بن محمد بن احمد بن عبدالله بن حاتم طائی معروف به محی الدین ابن عربی و شیخ اکبر عارف مسلمان

عرب اندلسی (اسپانیای کنونی) است. وی در هفدهم رمضان سال ۵۶۰ ه.ق. در شهر مرسیه در جنوب شرقی اندلس به دنیا آمد. پدرش علی بن محمد از عالمان فقه و حدیث و تصوف بود و جدش نیز یکی از قضات اندلسی بود. وی پس از گذراندن سالهای نخستین عمر در مرسیه به اشبیلیه که در آن زمان از مراکز بزرگ علمی به شمار می آمد رفت و در آنجا دروس مقدماتی را تحصیل کرد. وی در کتاب فتوحات و رساله قدس به نیکی از اساتیدی که در این شهر دیده بود یاد می کند و آنان را راهنمایان خود به سیر و سلوک معنوی می داند.

در بیست سالگی ابن عربی به مسافرت در شهرهای مختلف اندلس پرداخت. در سن ۳۸ سالگی عازم شرق شد. وی در سفر به آسیای صغیر با صدرالدین قونوی که بعدها مهمترین شارح آثار او گشت آشنا شد. وی پس از سفرهای طولانی به سراسر خاورمیانه از اورشلیم و کده گرفته تا حجاز و بغداد و حلب، بالاخره در شهر دمشق ساکن گشت.

با ظهور ابن عربی ناگهان نقطه عطفی در سنت تصوف ایجاد گردیده، مباحث عرفانی که در آثار متصوفان گذشته غالباً به دستورالعملهای اخلاقی یا سخنان هریک از صوفیان که در مراحل مختلف سلوک گفته بودند، محدود می شد، دچار تحولی اساسی گردید... به وسیله وی جنبه باطنی اسلام آشکارا بیان شد و مرزهای جهان معنوی طوری بیان گردید که برای هرکس که عقل و هوش کافی داشت، راهی باز شد تا بتواند در طریق سلوک قدم گذارد.

وی در محضر اساتید بسیاری عرفان را فراگرفته که وی از دو استاد خود نام می برد که یکی ابی العباس عرینی است که محی الدین او را نخستین استاد خود می نامد «محی الدین ابن عربی، الفتوحات المکیه، ج ۳ ص ۵۲۲»، و دیگری زنی به نام فاطمه بنت ابن المثنی القرطبی است که در نود و پنج سالگی وی را تعلیم می داد «همان، ج ۲ ص ۳۴۲».

او بی شک پرکارترین عارف و صوفی مسلمان و نیز یکی از پرکارترین مؤلفان سراسر تاریخ جهان اسلام به شمار می رود. خود او در اجازه روایت کتیش به "الملك المظفر ایوبی" در سال ۶۳۲ ه. ق از ۲۹۰ نوشته خود نام برده است، اما "عثمان یحیی" نویسنده تاریخ و طبقه بندی آثار ابن عربی، نام بیش از ۸۰۰ عنوان اثر را آورده است. کتبی که از او چاپ و منتشر شده، زیاد است که به بعضی آنان اشاره می کنیم: ۱. الاحادیث القدسیه ۲. کتاب الامر المحکم المربوط فیما یلزم اهل طریق الله من الشروط ۳. انشاء الدوائر ۴. تاج الرسائل و منهاج الوسائل ۵. تحفه السالکین (منسوب به وی) ۶. التجلیات الالهیه ۷. تحفه السفره الی حضره البدوه ۸. التدیبرات الالهیه فی اصلاح المملکه الانسانیه ۹. تنزل الاملاک من عالم الأرواح الی عالم الأفلاک (یا) لطائف الاسرار ۱۰. التنزلات اللیلیه فی أحكام الالهیه ۱۱. التنزلات الموصلیه فی أسرار الطهارات و الصلوات و الأيام الأصلیه ۱۲. توجهات الحروف ۱۳. دیوان شیخ الاکبر (یا دیوان الکبیر) ۱۴. رحمه من الرحمن فی تفسیر و اشارات القرآن ۱۵. رساله فی معرفه النفس و الروح ۱۶. روح القدس فی محاسبه النفس ۱۷. شرح کلیات الصوفیه و الرد علی ابن تیمیه ۱۸. فتوحات المکیه فی معرفه الاسرار المالکیه و الملکیه (مهم ترین کتاب ابن عربی است) ۱۹. فصوص الحکم و خصوص الکلم، دومین نوشته مهم ابن عربی است که احتمالاً آخرین اثر او است. وی در ۲۲ ربیع الثانی ۶۳۸ هجری قمری مطابق با ۱۰ نوامبر ۱۲۴۰ میلادی در دمشق در سن ۷۸ سالگی درگذشت «همان ج ۱ ص ۱۱، ۳۰» مقدمه نیکلسون بر ترجمان الاشواق، محی الدین عربی، چاپ نیکلسون، ص ۱۹ و نصر، سیدحسین، سه حکیم مسلمان، مترجم احمد آرام و شریف،

به عنوان یکی از بزرگترین عرفای جهان اسلام مباحث مهمی را حوزه عرفان نظری و معرفت شناسی عرفانی مطرح نموده است، به طوری که آثار این تفکر به خوبی در اندیشه بزرگان فلسفه اسلامی مانند صدرالمتالهین دیده می‌شود. بسیاری از معارف عرفانی توسط شاگردان او مورد مذاقه قرار گرفته و منقح شد. روش ابن عربی چنان مهم و تاثیر گذار بود که اکثر مکاتب عرفانی موازی با ابن عربی در ابن عربی مندک و گاه منحل شدند. از آن جمله می‌توان مکتب ابن فارض^۱ و

۸۰

محمد، تاریخ فلسفه در اسلام، مترجم نصر... پورجوادی، انتشارات حکمت».

1. ابوحفص عمر معروف به ابن الفارض عارفی است شاعر و عرب زبان که در اول امر سنی مذهب بوده و در مراحل سیر و سلوک در برخورد با یک عارف شیعی مستبصر شده و شیعه شده است. ابن فارض در سال ۵۷۶ هجری قمری مصادف با ۱۱۸۱ میلادی در مصر متولد و در سال ۶۳۲ موافق با ۱۲۳۴ در سن ۵۶ سالگی میلادی درگذشت. از نظر ظاهری خصوصاً وقتی که جذبه عرفانی او رو فرا می‌گرفت بسیار با جلال و زیبا می‌گردید، در سلوک و عرفان معروفترین شاگرد محیی الدین عربی است. فرزند ابن فارض می‌گوید: پدرم اغلب اربعین های متوالی گرفته، بیشتر اوقات ساکت بود و به جایی خیره شده و گاهی مثل میت افتاده و حرکتی نداشت، و گاهی اوقات روزها طول می‌کشید و پس از آن به هوش آمدن، به شعر گفتن می‌پرداخت که به نظم السلوک معروف است. از ابن فارض دیوانی بجا مانده است که چندین شرح بر آن نوشته شده است. بدون شک ابن فارض در میان عرب زبانها مثل حافظ شیرازی در بین فارسی زبان هاست.

ابن فارض به حجاز رفت و مدت ۱۵ سال در کوهستان های پیرامون مکه به تزکیه نفس پرداخت. سالهایی که در این ناحیه به سر آورد، در زندگی روحانی و ذوقی وی تأثیرات عمیق برجای گذارد، چنانکه در تائیه صغری اشارات بسیار به این دوران دارد. و قصیده دالیه او نیز که در مصر و بعد از بازگشت از سفر حجاز سروده شده است، آکنده از اشارات و سخنان شورانگیز درباره مکه و اماکن متبرکه آنجاست. ابن فارض، پس از بازگشت ازحجاز، در صحن خطابه جامع ازهر ساکن شد. سرانجام وی در ۵۶ سالگی در روز سه‌شنبه دومجمادی الاول ۶۳۲ در صحن خطابه جامع ازهر درگذشت.

برخی ابن فارض را به اشتراک عقیده با محیی‌الدین ابن عربی متهم کرده اند. ابن عربی به تائیه ابن فارض توجهی خاص داشت و گویند که می‌خواست بر آن شرحی بنویسد، ولی ابن فارض به اوگفت که فتوحات مکیه، شرح تائیه است. گرچه این سخن شاید ساختگی و بی‌اصل باشد، لیکن ظاهراً محیی‌الدین شاگردان خود را به شرح کردن تائیه تشویق می‌کرده است، چنانکه صدرالدین قونوی در پایان جلسات درس خود، ابیاتی از تائیه ابن فارض را می‌خواند و شرحی از کلام ابن عربی بر آن می‌آورد و مطالبی هم به زبان فارسی در پی آن می‌گفت. همین تقریرات بود که سعیدالدین فرغانی آنها را گردآوری کرده، در حضور جلال‌الدین محمد مولوی خواند و به نظر صدرالدین نیز رساند و سرانجام شرح فارسی تائیه را به نام مشارق‌الدراری بر مبنای آن ترتیب داد.

ظهور مکتب ابن عربی و نظریه وحدت وجود آن در آغازسده ۷ق و توجه خاص پیروان این مکتب به آثار ابن فارض

۸۰